

معرفی و بررسی دو فرمان حکومتی از پادشاهان قاجار

محمد رضا قصابیان

فرمان‌های حکومتی (دیوانات) از جمله اسناد تاریخی هستند، این اسناد به جهت آنکه حاوی نکته‌های مهمی درباره مسایل تاریخی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و گاه جغرافیایی هستند، یکی از مهم‌ترین منابع دست اول در تاریخ پژوهی به شمار می‌آیند و گاه از لحاظ هنری و ادبی، نیز مهم به شمار می‌روند، بنابراین، بررسی این اسناد در حوزه پژوهش‌های تاریخی بسیار مهم است.

دو سند ارایه شده در این مقاله فرمان‌های دسته اول دوره قاجار با موضوع واگذاری مناصب و مشاغل است. در فرمان اول که در تاریخ ۱۲۸۴ ق به دستور ناصرالدین شاه صادر شده، منصب سرهنگی و نیابت حکمرانی طیس به میرزا حسین خان سرتیپ واگذار شده است؛ و در فرمان دوم، تولیت موقوفه امیرحسین خانی در ۱۳۱۷ ه. ق از طرف مظفرالدین شاه به نواده‌اش، علیمردان‌خان، تفویض گردیده است.

هر دو سند از نظر مشخصات ظاهری و محتوایی، اشتراکاتی دارند؛ از جمله آنکه در کاغذهای مخصوص و تذهیب کاری شده، با خط شکسته نستعلیق ساده و به سبک کتابت مرسوم در دیوان قاجاری نگارش شده‌اند و پس از طی مراحل ثبت و ضبط در دفاتر و سواد برداری و انجام تشریفات دیوانی اجرایی گردیده‌اند. این دو فرمان ممه‌ور به جهت آنکه ممه‌ور به مهر سلطنتی و منقش به طغرای مخصوص و توشیح مذهب پادشاه وقت و مرقم به عبارت‌های مربوط به تاریخ کتابت و صدور سند و مرسوم به سجلات در ظهر فرمان‌اند و بدین سبب از فرمان‌های معتبر و ارزشمند دوره قاجار محسوب می‌شوند. لازم به ذکر است که خانواده عبدالرضا امیر شیبانی است که اصل فرمان‌ها را در اختیار دارند.

(۱)

فرمان انتصاب میرزا حسین خان به نیابت حکومت طبس

این سند فرمانی است که در ۱۲۸۴ هـ.ق به دستور ناصرالدین شاه قاجار و خطاب به میرزا حسین خان (شیبانی) فرزند حاجی محمد باقر عماد الملک حاکم طبس صادر شده و موضوع آن انتصاب میرزا حسین خان به مقام سرهنگی پیاده و سواره طبس و تعیین نامبرده به نیابت حکومت طبس است.

مشخصات فرمان: اول

متن فرمان در کاغذ فرنگی شیری رنگ به ابعاد ۷۵×۳۲/۵ سانتی‌متر و در شش سطر با فاصله هفت سانتی‌متر، و با خط شکسته نستعلیق و مرکب سیاه به شیوه نگارش مرسوم در دیوان عهد قاجار و توسط کاتب دربار ناصرالدین شاه به نگارش درآمده است. این فرمان موشح به توشیح ناصرالدین شاه و ممهور به مهر مخصوص دربار ناصری است.

در قسمت بالای فرمان و در میانه صفحه، مهر چهارگوش کلاهک‌دار ناصرالدین شاه در ابعاد ۴×۵ سانتی‌متر و به سجع «الملک لله تعالی...» با مرکب سیاه مرقم شده و محصور در یک ترنج هشت پر به عرض دو سانتی‌متر، و با رنگ‌های طلایی، لاجوردی و قرمز به گونه‌ای تذهیب شده که مهر در بالای فرمان کاملاً مشهود است. و عبارت بسمه‌تعالی با مرکب طلایی، در بالای مهر مذهب، مندرج است. در ابتدای سطر نخست، طغرای ناصرالدین شاه در طرح خط نقاشی و به سجع «الملک لله تعالی، فرمان همایون شد»، با مرکب طلایی کشیده شده و متن فرمان با خط زیبای شکسته نستعلیق و با مرکب سیاه به تحریر درآمده است. در انتهای سطر اول، توشیح مذهب ناصرالدین شاه با سجع «صحیح است»، در یک شمسه ناقص تذهیب شده به چشم می‌خورد.

این سند دیوانی به جهت آنکه ممهور به مهر مذهب و مرقم به طغرای مخصوص و آراسته به توشیح مذهب ناصرالدین شاه و نسخه اصلی است و همچنین به دلیل نفاست سند و محتوای اسنادی، از ارزش و اعتبار تاریخی و فرهنگی برخوردار است.^۱

[متن فرمان ۱]

موضوع: انتصاب میرزا حسین خان به سرهنگی طبس و نیابت حکمرانی آن ولایت

بسم الله تعالی هو العزیز

الملک لله تعالی

تا که دست ناصرالدین خاتم شاهی گرفت

۱. اصل این فرمان در اختیار آقای عبدالرضا امیر شیبانی، مدیر کل سابق اوقاف و امور خیریه خراسان از نوادگان امیرحسن خان عرب زنگویی و از جمله اسناد خاندان شیبانی است.

صیت داد و معدلت از ماه تا ماهی گرفت^۱

۱۲۶۴ - ۲

الملك لله تعالى، حکم همایون شد. آنکه چون تشویق و تربیت و بذل رحمت و عاطفت در حق خانه زادان این دولت جاوید عزت و تربیت یافتگان این عهد فیض محضر، ملزوم همت بلند و محموم^۳ نهمت^۴ ارجمند همایون است. عالیجاه رفیع جایگاه مجدت و عزت همراه مقرب الحضرة العلیه میرزا حسین خان^۵ پسر مقرب الخاقان عمده الامراء العظام حاجی محمد باقرخان عمادالملک^۶ که قایمی قامتش در ریاض این عصر نشو و نما یافته، نهال آمال و اوراق اشواقش در این زمان رشد و تربیت پذیرفته، به شیوه آباء و اسلاف، در منهج صداقت و خدمتگزاری مستقیم است.

در این سال فرخنده فال، توشقان نیل^۷ خیریت دلیل عالی جاه مشارالیه را به منصب سرهنگی پیاده و سواره طبس و نیابت حکومت آن سامان سرافراز و دویست و پنجاه تومان به صیغه^۸ موجب^۹ از بابت غایب و متوفیات خراسان در حق او مرحمت و برقرار فرمودیم که همواره به رسم اسلاف خود در کسب آداب خدمت و تحصیل رسوم و قواعد چاکری جاهد و همه ساله موجب خود را بعد از وضع رسوم دیوانی، دریافت نماید. مقرر آنکه؟ قره باصره^{۱۰} خلافت و تاجداری غره ناصیه^{۱۱} سلطنت و شهریاری فرزند ارجمند جلال الدوله سلطان حسین میرزا حکمران^{۱۱} و فرمان فرمای خراسان عالی جاه مشارالیه را در منصب خود مستقل و

۱. عبارت «الملك لله تعالى...» داخل مهر چهارگوش کلاهک دار مرقم گردیده است.

۲. تاریخ حک مهر ۱۲۵۰ هـ. ق است.

۳. محموم صورت مفعولی حمیم به معنی قریب و نزدیک است و در اینجا می تواند «بسته به همت» تلقی گردد.

۴. کمال مطلوب، ایدهاال.

۵. میرزا حسین خان، پسر حاجی محمد باقر خان عمادالملک ملقب به سرتیپ که در زمان حیات پدر فوت کرده است. حاج محمد باقر خان حاکم طبس بود و در سال ۱۲۸۴ ق از سوی ناصرالدین شاه به عماد الملک ملقب گشت. (ر. ک: کریم سلیمانی، القاب رجال دوره قاجاریه، ص ۱۱۳).

۶. عماد الملک، حاج میرزا باقر خان بعد از پدرش وکیل الدوله، عهده دار حکومت طبس شد. او مانند جدش امیرمحمدحسن خان وقفیات بسیاری دارد. وقف نامه مشهور او به تاریخ ۱۳۰۰ هـ ق ۶۱ مورد مصرف دارد. پس از عمادالملک سه پسر او به نام های علی اکبرخان، محمدرضا خان و میرزا ابوالقاسم خان، فرمان حکومتی گرفتند و میرزا ابوالقاسم خان از حدود ۱۳۱۶ ق تا ۱۳۲۵ ق به طور متناوب حکومت طبس و تون را در اختیار داشت.

(ر. ک: اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ص ۱۷۲۴؛ محمود امینی، جغرافیای تاریخی طبس، یزد: نیک روش، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳ و ۱۵۴).

۷. از اصطلاحات سالشماری ترکی = سال خرگوش. (سال چهارم از دوازده ساله ترکی - سچقان نیل).

۸. در بالای عبارت به صیغه^۸ موجب این عبارت توضیح داده شده است: بعد از تشخیص محل به خرج خواهد آمد. ۹. نور بینایی.

۱۰. سفیدی پیشانی.

۱۱. سلطان حسین میرزا جلال الدوله، پسر پنجم ناصرالدین شاه است که در ۱۲۶۹ ق متولد در ۱۲۷۸ ق به جلال الدوله ملقب شد. او در ۱۲۸۱ ق به پیشکاری طهماسب میرزا مؤید الدوله به استانداری خراسان تعیین گردید

موجب دیوانی او را عاید دارد. المقرر به مقرب الخاقان مستوفیان عظام و کتبه کرام دفترخانه مبارکه شرح فرمان همایون را ثبت و از شائبه تغییر مصون شمارند و در عهده شناسند. حرره فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۸۴.

(۲)

فرمان مظفرالدین شاه درباره تولیت موقوفات امیرحسین خان در طبس

این سند دیوانی در ۱۳۱۷ هـ ق به دستور مظفرالدین شاه قاجار و به پیشنهاد امین‌السلطان، صدراعظم دربار قاجار، صادر شده است. و مطابق محتوای این فرمان، تولیت همه موقوفات امیرحسین خان وکیل الدوله به نواده‌اش علیمردان خان، معروف به وکیل، تفویض گردیده است. در متن فرمان به استناد احکام و اسناد موجود در وقفنامه مزبور، از جمله تأیید علمای اعلام از قبیل حاج میرزا حسن مجتهد آشتیانی و حاج میرزا محمد باقر مجتهد، به حقوق حقه متولی تصریح شده و بر نظارت در اجرای فرمان و حمایت از حقوق نامبرده توسط رکن الدوله، والی وقت خراسان، تأکید شده است.

مشخصات فرمان (۲)

این فرمان در کاغذ فرنگی الوان و تذهیب شده به ابعاد ۵۱/۵×۳۷ سانتی‌متر، به خط شکسته نستعلیق، توسط کاتب دربار مظفرالدین شاه و به تاریخ ۱۳۱۷ ق تحریر شده است. قسمت بالایی فرمان با مهر چهارگوش ۴×۵ سانتی‌متری کلاهک‌دار مستطیل و تاریخ‌دار به مرکب سیاه مشهود است. این مهر در مرکز طرحی مذهب شامل چهار نیم‌دایره و وتر در اطراف شبیه یک ترنج بیضی مانند با شاخ و پر به ابعاد ۱۱×۱۴ به رنگ‌های طلایی، لاجوردی و قرمز تذهیب شده است. متن فرمان داخل سطوری هفت‌گانه با دست‌کم چهار سانتی‌متر و فاصله بین خطوط یک سانتی‌متر، طراحی شده. اطراف هر سطر به عرض یک سانتی‌متر با خطوط محدود شده، داخل آن با همان سبک تذهیب گردیده است و در قسمت راست فرمان و در حاشیه مستطیل مذهب به ابعاد ۵۱×۹ سانتی‌متر، مرقوم گردیده: «موافق شرح متن در دفتر جلیله و وظایف و اوقاف ثبت و ضبط گردیده تا واضح باشد».

در ابتدای سطر نخست، طغرای مخصوص مظفرالدین شاه قاجار به صورت خط نقاشی با سجع «الملک لله تعالی، فرمان همایون شد» کشیده شده و در انتهای سطر اول، توشیح مذهب مظفرالدین شاه به چشم می‌خورد. تاریخ ذیل مهر (۱۳۱۴ ق) تاریخ حکم مهر است، اما تاریخ انتهای سند، تاریخ صدور فرمان است.^۱

و در ۱۲۸۵ ق در شانزده سالگی درگذشت. از ۱۳۸۳ ق که میرزا محمد خان قاجار به حکومت خراسان برگزیده شد، جلال‌الدوله اسماً حکمران بود ولی رسماً تمام امور حکومتی بر عهده سپهسالار بود. (ر. ک: مهدی بامداد، رجال قاجار، ج ۲، (تهران: زوار، ۱۳۶۴، ص ۷۵ - ۷۷).
۱. اصل این فرمان در اختیار آقای عبدالرضا شیبانی است.

این سند از نظر هنری دارای ارزش بسیار است. عبارت بالای مهر سند و طغری با مرکب نگارش یافته و توشیح مذهب پادشاه قاجار در انتهای سطر اول و تذهیب کاری اطراف سطرها، از جمله ویژگی‌های مهم ظاهری این سند است. ضمن آنکه به لحاظ استنادات تاریخی و ارزش ادبی، مهم و در خور توجه است. سجلات این سند در ظاهر فرمان با بیست مورد عبارت و سجع مهر اشخاص مختلف از عوامل دیوانی از قبیل صدر اعظم، قائم مقام، وزیر دفتر، مستوفی حضور و مؤید دفتر و شخصیت‌های دولتی هم‌چون وثوق‌الملک، صدرالملک، عمادالسلطان، و امین‌الرعا و دیگران، هم‌چون ابن هدایت الله و غلام حسین بن مهر مهم‌ترین مستندات این فرمان تاریخی است.

[متن فرمان ۲]

موضوع: فرمان مظفرالدین شاه درباره تفویض تولیت موقوفات امیرحسن خان

بسم الله تعالى شانه العزیز^۱

الملك لله^۲

دمید کوب فتح و ظفر به عون الله

گرفت خاتم شاهی مظفرالدین شاه

۱۳۱۴

الملك لله تعالى، حکم همایون شد.^۴ از آنجائی که امور موقوفات ممالک محروسه منوط و مربوط به امور خیریه و همواره رعایت این امر مهمه که داخل قانون و قواعد شرعیه و از منظورات علنیه و منصوصات صریحه قدسیه و انتظام آن پیوسته ملزوم همت والا به همت خسروانه است.^۵ در این اوقات که در خاکپای صوابنمای اقدس اعلی مکشوف افتاد، کلیه املاک موقوفه امیرحسن خان و کیل الدوله طبری واقعه در طبرس و مضافات به موجب احکامات عدیده و اسناد معتبره متعدده شرعیه به مهر علمای اعلام از اهالی خراسان و دارالخلافه ساهره^۶ و خاصه جناب مستطاب حجة الاسلام حاج میرزا حسن مجتهد آشتیانی^۸

۱. سجع قسمت بالای مهر «بسم الله تعالى، شأنه العزیز».

۲. نوع مهر، چهارگوش کلاهک دار مزین به چند نیم دایره و یک دایره بالا که به صورت یک ترنج مذهب در بالای فرمان مشهود است. با سجع، «الملك لله» در بالا و در ذیل آن یک بیت شعر و تاریخ ۱۳۱۴ در ذیل مهر.

۳. تاریخ حک مهر، ۱۳۱۴ ق. است.

۴. متن عبارت خط نقاشی در ابتدای فرمان. «الملك لله تعالى...».

۵. در انتهای سطر اول، امضای مذهب مظفرالدین شاه مشهود است.

۶. امیرحسن خان زنگویی فرزند علیمردان خان عرب زنگویی در ۱۲۰۲ ق، حکمران طبرس بود و در سال ۱۲۳۳ از سوی فتحعلی شاه، ملقب به وکیل خراسان گردید. از این تاریخ امرای طبرس را خانواده وکالت می‌گفتند. (ر. ک: کریم سلیمانی، همان، ص ۲۱۷ و ۲۱۸).

۷. بیدار و هوشیار.

۸. حاج میرزا حسن مجتهد آشتیانی، پدر حاج میرزا هاشم مجتهد از علمای وقت. (ر. ک: سیدابوالحسن علوی،

و جناب مستطاب ثقة الاسلام حاج میرزا محمد باقر مجتهد^۱ ارض اقدس کثر الله امثالهم، تولیت کلیه موقوفات مزبوره تفویض به اکبر و ارشد و اصلح اولاد ذکور است و معتمد السلطان نتیجه الامراء العظام حاجی علیمردان خان معروف به وکیل^۲، نواده مرحوم واقف که به زیور کمال و درستکاری موصوف و متصف به صفت اکبر و اصلح است و به موجب قرارداد واقف خاصه حسب الارث و الاستحقاق در تولیت موقوفات مزبوره احق و اولی است. علی هذا از هذه السنة تنکوزئیل^۳ سعادت دلیل و ما بعدها به تصویب جناب مستطاب قواماً للمجد و الاقبال نظاماً للشوکه و الاجلال میرزا علی اصغر خان^۴ صدر اعظم، مشارالیه را به منصب تولیت موقوفات املاک مرحوم امیرحسن خان مفتخر و سرافراز فرمودیم که به شرایط صحت عمل به موقوفات اقدام و اهتمام نموده، ساعی و مجاهد باشد که منافع موقوفه را به مصارف موقوف علیهم برساند. مقرر آنکه عم اکرم اسعد کامکار و الاتبار رکن الدوله^۵ فرمان فرمای خراسان مشارالیه را متولی بالاستقلال موقوفات مزبوره دانسته، قدغن نماید احدی مداخله در امر موقوفات ننموده، به هیچ وجه من

رجال عصر مشروطیت، تهران: اساطیر، ص ۱۴.

۱. حاج میرزا محمد باقر مجتهد: از معاریف علمای اعلام و فقهای اسلام بود که در ۱۲۷۶ ق متولد و در ۱۳۵۲ ه. ق در بیرجند فوت نموده، در همین شهر مدفون گردید. از او آثاری متعددی به یادگار مانده است. از جمله: کتاب نور المعرفة، اکفاء المکاند، فصل الخطاب و بغیة الطاب وثیقه الفقها. (ر. ک: آیتی، بهارستان، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۱، ص ۳۰۵؛ جغرافیای تاریخی - طبیعی ... طیس، پایان نامه، ص ۱۹).

۲. حاجی علیمردان خان: نواده و از اولاد حسین خان شیبانی که مردی درویش مسلک و عارف شیوه بود و در جلگه ماژان به سر می برد و اعقابش در آنجا و بیرجند اقامت دارند. (ر. ک: آیتی، همان، ص ۱۲۵).

۳. ماه ترکی.

۴. میرزا علی اصغر خان صدر اعظم، فرزند آقا ابراهیم، (۱۲۷۵ - ۱۳۲۵ ق) ابتدا صاحب جمع بود. (متصدی شترخانه و قاطرخانه به مثابه اداره حمل و نقل امروز). پس از فوت پدر، وزیر دربار و خزانه گمرگ و مجموعاً صاحب ۴۴ منصب بزرگ شد. وی در دوره سلطنت ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، مدتی صدر اعظم بود و در سال ۱۳۲۵ ق به دستور محمد علی شاه مجدداً به همین سمت منصوب شد. (ر. ک: کریم سلیمانی، همان، ص ۴۴).

۵. رکن الدوله: محمد تقی میرزا رکن الدوله، چهارمین پسر محمد شاه و برادر کوچک صلبی ناصرالدین شاه قاجار است. او در ۱۲۹۳ ق به جای محمد ناصر خان ظهیرالدوله به استانداری خراسان منصوب گردید و تا سال ۱۲۹۸ در این منصب بود. و پس از او، مشیرالدوله استاندار خراسان شد، اما بعد از دو ماه و اندی درگذشت و رکن الدوله برای بار دوم استانداری و تولیت آستان قدس را بر عهده گرفت و تا ۱۳۰۰ ق در این سمت باقی بود. در این زمان سلطان مراد میرزا حسام السلطنه به استانداری خراسان منصوب شد، ولی درگذشت و ناصرالدین شاه برای بار سوم رکن الدوله را به استانداری خراسان منصوب کرد و این بار تا ۱۳۰۱ به طول نکشید و پس از او آصف الدوله تا ۱۳۰۴ استاندار خراسان شد. از ۱۳۰۴ برای بار چهارم رکن الدوله استاندار خراسان و تولیت آستان قدس رضوی گردید و تا ۱۳۰۸ در این سمت باقی بود. (ر. ک: سیدعلی میرنیا، وقایع تاریخی خاور ایران، ج ۲، مشهد: اردشیر، ۱۳۷۴)، ص ۱۶۲ و ۱۶۳). در ۲۳ ذیحجه الحرام ۱۳۱۴، پس از برکناری آصف الدوله شاهسون، مجدداً محمد تقی میرزا رکن الدوله به فرمان فرمایی خراسان منصوب گردید و علی نقی میرزا عین الملک نیز به سمت نایب الایاله تعیین شد. (ر. ک: محمدیوسف ریاضی هروی، عین الوقایع، به اهتمام محمد آصف فکرت، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲)، ص ۱۲۳ و ۱۲۴).

الوجه حق مزاحمت نداشته باشند. مقرر آنکه حکام حال و استقبال مملکت خراسان او را متولی موقوفه مزبوره دانسته، لازمه تقویت و همراهی با او را مسلوک و مرعی دارند و هرگاه احدی از بابت به تولیت مشارالیه حکمی یا فرمانی صادر نماید، باطل و غیر مجری شمارند و جنابان مستوفیان عظام، شرح فرمان مبارک را ثبت و ضبط نموده، در عهده شناسند. فی شهر رجب المرجب ۱۳۱۷.

این توضیحات در حاشیه سمت راست صفحه مندرج است. «موافق شرح متن در دفتر جلیله وظایف و اوقاف، ثبت و ضبط گردید تا واضح باشد».

سجلات (ظهر فرمان ۲)

۱. مهر چهارگوش به سجع: مستوفی حضور؛ عبارت: در دفتر خدمت مستوفی حضور ثبت شد.
۲. مهر به سجع: ابوالقاسم؛ عبارت: ملاحظه شد و ثبت دفتر جناب مستطاب وزیر اجل اکرم شد. (ظهر فرمان، گوشه سمت راست، بالا).
۳. مهر مثلث شکل؛ عبارت: ملاحظه شد. در دفتر جناب اجل جلالتمآب امین الرعا یا ثبت شد. (ظهر فرمان، گوشه سمت راست، بالا).
۴. مهر چهارگوش کوچک به سجع: افوض امری الی الله؛ عبارت: ملاحظه شد و در دفتر دیوان اعلای جلالتمآب ثبت شد.
۵. مهر چهارگوش به سجع: عماد السلطان (وسط صفحه).
۶. مهر چهارگوش به سجع: صدر الممالک (وسط صفحه).
۷. مهر چهارگوش به سجع: مؤید دفتر (وسط صفحه).
۸. مهر چهارگوش به سجع: الرّاجی الی الله، ابوالقاسم ابن هدایت الله.
۹. عبارت: ملاحظه شد و در دفتر ثبت شد (وسط صفحه).
۱۰. عبارت: رؤیت شد.
۱۱. مهر بیضی به سجع: وثوق الملک (سمت راست صفحه).
۱۲. عبارت: دیده شد.
۱۳. مهر چهارگوش به سجع: غلام حسین بن محمد (سمت چپ صفحه).
۱۴. عبارت: ناخوانا (سمت چپ صفحه).
۱۵. عبارت: ملاحظه و ثبت دفتر شد.
۱۶. مهر بیضی به سجع: صدر اعظم (وسط صفحه).
۱۷. مهر بیضی به سجع: وزیر دفتر (وسط صفحه).
۱۸. مهر بیضی به سجع: قائم مقام؛ عبارت: ملاحظه شد.
۱۹. عبارت: ثبت شد.
۲۰. عبارت: ملاحظه شد.